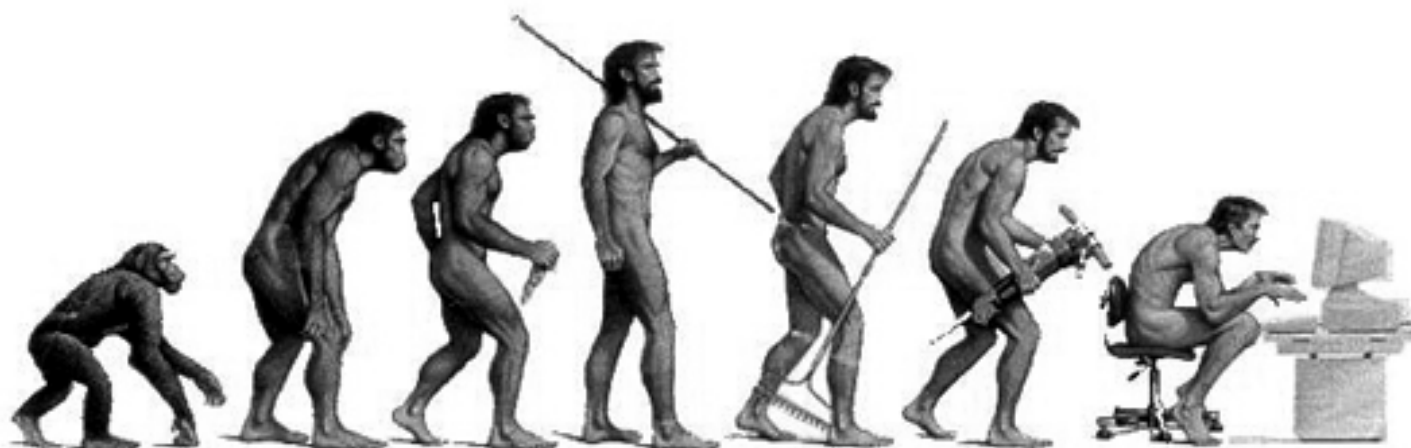

DET PRODUKTIVE MENNESKE

Om Neoliberalisme, politiske ideer og socialt arbejde som forandringsagent

*Af Maria Appel Nissen, Mia Arp Fallov, Pia Ringø,
Jens Kjaerulff og Rasmus Hoffmann Birk*

Produktivitet skaber velstand og velfærd. Jo højere produktivitet, desto flere muligheder får danskerne. Når Danmark igennem et halvt århundrede frem til midten af 1990'erne udviklede sig til at være et af verdens mest velstående lande, skyldtes det, at den danske produktivitet udviklede sig stærkt. Det gør den ikke længere. Fra midten af 1990'erne har Danmark tabt terræn med en vækst i produktiviteten på under én procent om året. Det er lavt sammenlignet med andre vestlige lande [...] Den svage udvikling i produktiviteten betyder, at Danmark er gået glip af en række muligheder. Bliver der ingenting gjort, vil Danmark sakke yderligere bagud de kommende år, og vores velstand og velfærd vil fortsætte med at blive forringet i forhold til de lande, vi helst vil sammenligne os med.

Således lød Produktivitetskommissionens diagnose af det danske velfærdssamfunds problemer i 2014. Når vi indleder med denne diagnose, er det fordi, den på rammende vis eksemplificerer, hvordan den politiske udvikling af velfærd sker i en tæt kobling mellem stat og marked, hvor den offentlige sektor tænkes at understøtte samfundets konkurrenceevne på et globalt marked. I forhold til sidstnævnte efterspurgte kommissio-

nen "Nye løsninger og effektivitet", hvor opgaver løses "effektivt med udgangspunkt i borgernes behov" med afsæt i "bruger- og medarbejderdrevet innovation", "konkurrencelignende mekanismer", "bedste kvalitet til bedste pris", "motivation", "tydelig ledelse" og "belønning af medarbejdere" med blik for sammenhængen mellem "kompetencer, præstation og løn", samt "resultatmåling" med fokus på "resultater, priser og effekter" for borgerne.¹⁾

Denne politiske tilgang til udvikling af velfærd forudsætter et øget fokus på dét, som vi i denne artikel betegner som *det produktive menneske*: et menneske, som ser og måler sig selv i lyset af et mål om produktivitet, og som gennem troen på innovative løsninger søger at skabe og optimere egne præstationer, resultater og effekter af sig selv. Det giver sig selv, at dette produktive menneske også forudsætter et fleksibelt og arbejdende menneske, der er i stand til at omstille og udvikle sig hele livet, og som følge heraf kan bidrage til at fremme velstand.²⁾ Dette sås tidligere i velfærdskommissionens rapport *Fremtidens velfærd – vores valg* (2006). Velfærd blev her knyttet til ønsket om at få *flere* mennesker i arbejde, at få arbejdende mennesker til at arbejde *mere* og

*i længere tid af deres liv ud fra en antagelse om, at "vi som mennesker indgår en social kontrakt, som handler om balancen om, hvad vi modtager af ydelser og hvad vi bidrager med i en økonomisk forstand".³⁾ Det produktive menneske er således også tæt knyttet til ideen om en arbejdsmæssig præstation, der kan måles i økonomisk forstand. Dette menneskesyn bidrager også til en politisk forestilling om *det uproduktive menneske*, som ikke af sig selv yder, udvikler og forandrer sig, men potentielt kan motiveres til at optimere sig selv og egen nytte. Dette uproduktive menneske bliver genstanden for forandring i det sociale velfærdsarbejde. Men hvordan er dette syn på mennesket blevet muligt?*

Homo Faber og forestillingen om det produktive menneske

Homo Faber henviser etymologisk frit oversat (fra *faber* på latin, at lave noget) til menneskets skabende og kreative særegenhed.⁴⁾ Begrebets idehistoriske oprindelse er uvis, men især Karl Marx forbindes ofte med det (selvom han ikke direkte brugte det), fordi hans arbejde repræsenterer en historisk skelsættende analyse af produktivitet som et grundlæggende træk ved mennesker og menneskelige samfund.⁵⁾ Marx koncentrerede især opmærksomheden på netop arbejdskraft, der byttes som en vare for en pris på markedet ligesom andre varer, men som i virkeligheden, hævdede han, har en bredere værdi end denne pris. Her tænkte Marx blandt andet på arbejdskraftens "brugsværdi", de "menneskelige intelligente og kreative kapaciteter",⁶⁾ som muliggjorde, at arbejdskraft overhovedet kunne anvendes i produktionsøjemed, dvs. mere grundlæggende sociale og kulturelle kompetencer, som arbejdsgiveren ikke betalte for.⁷⁾ Her interesserede han sig for den "værditilførsel", der lå i at "reproducere" arbejdskraft fx i gerningen med at opfostre og socialisere mennesker.⁸⁾ Ikke mindst interesserede han sig for de nye former for menneskelige relationer som, gennem diverse former for socialisering, opstod i takt med at industriel produktion og markedsøkonomi vandt frem. Marx' bekymring var kort fortalt, at menne-

sker, ligesom andre varer på markedet, i stigende grad blev betragtet og produceret som en slags "ting" løsrevne fra enhver anden sammenhæng.⁹⁾ Selvom historien efterfølgende har vist sig mere nuanceret,¹⁰⁾ var det en fundamental pointe, at mennesker producerer og forandrer sig selv som sociale væsener i takt med, at de producerer og forandrer objekter og den verden, de lever i. Det er i kraft af denne pointe, at hans arbejde forbindes med begrebet *Homo Faber*, og stadig kan bidrage til at belyse udviklingen i produktivitetens dobbelthed.

Et berømt perspektiv på produktivitetens dobbelthed findes i den økonomiske historiker Polanyis bog *The Great Transformation*. Polanyi interesserede sig for det, som han kaldte en "dobbelt bevægelse", hvor den moderne stat (i England, som var hans empiriske eksempel) på den ene side konsolideredes ved at tilvejebringe forhold, der muliggjorde frie markeders udvikling og lønsomhed, mens denne udvikling på den anden side klargjorde nødvendigheden af, at den tilvejebragte velstand blev gjort til gavn for det bredere samfunds (og statens) fortsatte udvikling. I den berømte og polemiske formulering, "Laissez-faire was planned; planning was not",¹¹⁾ lå pointen om, at udbredelsen af fri markedsøkonomi som den dominerende økonomiske drivkraft, vi kender i dag, i mere end anerkendt omfang var et statsligt anliggende. Interventionerne i relation til de sociale konsekvenser af en sådan markedsøkonomi opstod som en mere spontan reaktion, der efterhånden blev det anliggende, der i dag forbindes med statens "planlæggende" rolle i forhold til markedsøkonomi. Produktivitetens dobbelthed består med andre ord i, at man kan tale om produktion (og det produktive menneske) i både en snæver økonomisk forstand såvel som i en bredere forstand, der vedrører de sociale relationer, der understøtter den økonomiske produktion. Dette åbner for at se en tæt relation mellem fremkomsten og udfoldelsen af hhv. moderne markedsøkonomi og en 'stærk' velfærdsstat.

Ofte forklares aktuelle politiske ideer om velfærd og styringen af den offentlige sektor med henvisning til Neoliberalismens indtog med 80'ernes Moderniseringsprogrammer, udfoldelsen af New Public Management i

90'erne og betragtningen om, at velfærdsstaten i 00'erne og frem til i dag kan begribes som en Konkurrence- eller markedsstat.¹²⁾ Vi ønsker ikke at forfægte betydningen af disse udviklinger, men vil i denne artikel pege på, hvordan der allerede tidligere fandtes en stærk politisk forestilling om det produktive menneske i en snæver såvel som i en bred forstand. Også under de tidlige socialdemokratiske programmeringer var der et ønske om at fremme produktivitet under hensyntagen til økonomisk "konkurrencejag". Man kan derfor sige, at på trods af ideologiske forskelle mellem Neoliberalisme og Socialdemokratisme, har der været et kontinuerligt fokus på at fremme menneskelig produktivitet. Den politiske udvikling i velfærd er sket i en stadig hensyntagen til nødvendigheden af og i en stærk tro på evnen til, at det produktive aspekt af menneskets tilværelse kan fremmes. Dette er, som vi vil vise, sket gennem forestillingen om den 'naturlige' styrkelse af det stærke folk, 'oplysningen' af det rationelle menneske og dets evne til planlægning, samt ideen om 'frigørelse' og mennesket som et individ, der realiserer sig selv i samfundet. Derfor er den politiske udvikling af velfærd ikke entydigt knyttet til enten socialisme eller neoliberalisme, men er i højere grad knyttet til en særlig form for kapitalisme, der forbinder og forener sociale og liberale ideer med troen på det naturlige, rationelle og frigørende fremskridt, der i dag kommer til udtryk i forestillingen om det arbejdende innovative menneske, der effektivt kan 'kapitalisere' sig selv. Dette menneske, som på rationel vis har en tro på, at det kan beherske og (be)arbejde en uønsket virkelighed gennem viden og opfindelse af teknologiske løsninger, kan beskrives som *Homo Faber*.¹³⁾

Samtidig rummer produktivitetens dobbelthet netop en uforudsigelighed med hensyn til, hvorledes konsekvenserne af markedsøkonomi skal håndteres eksempelvis, hvordan det modsatte af Homo Faber, det uproductive menneske, skal behandles. Denne uforudsigelighed kommer til udtryk, hvis man interesserer sig for, hvordan det sociale velfærdsarbejde indgår som agent i formidlingen af relationen mellem marked og stat. Vi giver derfor også eksempler på, hvordan det sociale velfærdsarbejde har vir-

ket ved dels at konkretisere og nuancere relationen mellem produktion i både en snæver og bred forstand, dels har gjort det ved at balancere en social konflikt mellem hensynet til samfundet og individet. Her har spørgsmålet om *individets position i samfundet* spillet en central rolle. Det produktive menneske alias Homo Faber konkretiseres, men nuanceres og overskrides også. Måske skyldes dette, at i mødet med konkrete mennesker, der befinder sig i varierede livssituationer, som ofte betegnes som 'uproductive', bliver den sociale konflikt, der ligger bag forskellige 'ismer' særlig tydelig og uomgængelig?

Neoliberalisme som reaktion på en dybereliggende social konflikt

En gennemgående tænkning i samfundsvidenskabelig forskning er, at Neoliberalisme opfattes som et foruroligende fænomen, der præsenteres som en nødvendighed, som må forstås, for at kunne udøve kritik: "*Hvor neoliberalismen forbindes med tesen om, at der ikke er nogen alternativer, så indebærer begrebets anvendelse til gengæld, at der er alternativer*", siges det.¹⁴⁾ I den offentlige debat fremstilles alternativet med henvisning til traditionelle opfattelser indlejret i velfærdsstaten fx lighedsideal, synet på mennesket som et socialt væsen (Homo Socius), det kristne menneskesyn, og hvorledes det har medført en unik balance mellem samfund og individ, som trues af Neoliberalisme, konkurrencelogik og et økonomisk menneskesyn (Homo Economicus). Kritikken og jagten på et alternativ er ikke mindst blomstret op med dannelsen af den Socialdemokratiske ledede regering, hvor det fx fremføres, at Socialdemokratiet fornægter egne klassiske værdier i et knæfald for "nødvendighedens politik", tydeligst personificeret ved finansminister Corydon.¹⁵⁾

I den internationale forskningsdebat findes en inspirerende og kompleks debat om, hvordan man kan forstå Neoliberalismens gennemslagskraft i forskellige velfærds kontekster. Debatten drejer sig bl.a. om, hvordan Neoliberalisme begrebsliggøres i forskningen, og argumentet er (også) her, at vores begrebsliggørelse har stor betydning for

hvilken kritik af Neoliberalismen, der er mulig. Det hævdes fx, at der er en fare for, at eksisterende opfattelser tager Neoliberalismens eksistens og hegemoniske gennemslagskraft for givet. Det indbefatter, at neoliberalismen ses som et udtryk for en altomspændende global kapitalistisk ideologi med rødder i Liberalismen, der finder sit udspring i de Anglo-saksiske lande, her især USA, og dernæst spredes og institutionaliseres globalt som nye former for styring i konkrete nationale kontekster. Når dette problematiseres handler det ikke om en fornægtelse af, at Neoliberalisme 'findes', men om en kritisk spørgen til og et ønske om at udforske fænomenet mere dybdegående. I den sammenhæng stilles der spørgsmål ved antagelsen om Neoliberalismen som et 'udefrakommede' fænomen, der uhindret kan få gennemslagskraft i en konkret velfærds kontekst *med mindre*, at der i denne kontekst findes sociale konflikter, som Neoliberalisme gør det muligt at reagere på, uanset om man så bryder sig om måden, hvorpå det sker, eller ej. Det hævdes, at et sådant ræsonnement i højere grad åbner for en alternativ kritik af Neoliberalismen, som ikke ureflekteret reproducerer politiske ideologiske argumenter fx med rod i en akademisk venstreorienteret kritik¹⁶⁾. Et eksempel på denne refleksion findes hos Mudge (2008), som hævder, at Neoliberalisme ikke kun udspringer af hegemoniske antagelser i de Anglo-liberale samfund, men også af vest-europæiske centrum-venstre ideer om velfærd:

...the neo-liberal era was born from a previous hegemonic age in which politics were bounded by welfarist, statist and Keynesian systems of thought: what could be termed 'social democratic politics'. This prior political form was particularly dominant in Western Europe, giving rise to some of the most extensive welfare institutions the world has known. Given their historical starting point as the beating heart of social democratic politics, neo-liberalism in the politics of the mainstream parties of the European left deserves special attention.¹⁷⁾

Pointen er, at forklaringen på Neoliberalismens gennemslagskraft også skal findes i traditionelle ideer om velfærd, som allerede er indlejret i de europæiske velfærds kontek-

ster, og at det derfor er mere frugtbart at anskue Neoliberalisme som et bestemt rationalt – a "system of thought" – som kan integreres og gives varierede udtryk i forskellige velfærds kontekster.¹⁸⁾

Nogle forskere påpeger her, at analyser af Neoliberalisme overser den grundlæggende *sociale konflikt*, der gør Neoliberalismen 'attraktiv', og at denne mangel får betydning for gennemslagskraften af kritik og muligheden for at konstruere alternativer. Den sociale konflikt, som fremhæves, drejer sig om relationen mellem *kollektive og individuelle hensyn*, og det hævdes, at der er et behov for en (politisk) reformulering af relationen mellem stat, marked og civilsamfundet. Centrale ingredienser, som bidrager til at fremme dette behov, lokaliseres i samspillet mellem differentiering, individualisering og globalisering, som samlet set yder et pres på det politiske system for at formulere nye forståelser af, hvordan solidaritet i form af politisk og social opbakning til velfærdsstaten kan opretholdes: hvordan er solidaritet mulig, når den samfundsmæssige differentiering øger kompleksiteten og vanskelighederne i at styre og skabe transparens, når der sker en stigende individualisering i forventninger til velfærd, og når det bliver tydeligt, at den nationale velfærdsøkonomi i stigende grad er afhængig af et globalt marked?¹⁹⁾ Her byder Neoliberalismen sig til som et tilsyneladende effektivt svar på dette problemkompleks. Konkurrencekraften på et globalt marked kobles med velfærd gennem et fokus på borgernes aktive deltagelse og innovation. Produktivitet fremmes ikke kun for markedets skyld, men også for at skabe større overensstemmelse mellem differentierede velfærdsydelse og borgernes individualiserede behov, oplevelser og forventninger. Herved kobles individuelle rationelle velfærdsvalg, individualiserede krav til fleksibilitet og produktivitet samt kollektive behov for konkurrencekraft som betingelse for fremtidens velfærd. Andre perspektiver på, hvordan neoliberalismen indstifter nye politisk motiverede relationer mellem stat, marked og civilsamfund, fremhæver den offentlige sektors rolle heri. Det afgørende *nye* er ikke, at det bureaukratiske felt spiller en afgørende rolle i at fundere økonomien, men snarere at staten med neoliberalismens ind-

tog søger at sikre sin egen rolle og funktion ved at presse markedsmekanismer ned over civilsamfundet. I den sammenhæng kan staten indtage en rolle som den straffende stat overfor dem, der ikke lever op til markedskrav om produktivitet.²⁰⁾

Vi argumenterer for, at denne sociale konflikt ikke er ny, men nok forstærkes aktuelt. Det er en konflikt, der kan indfanges, levedegøres og dermed tydeliggøres, hvis man sætter fokus på *udviklingen i menneskesyn*. Skiftende menneskesyn kan ses som kondenseringer af forholdet mellem samfund og individ, og ved at sætte fokus herpå, kan man i højere grad forstå og forklare, hvad der muliggør Neoliberalismens gennemslagskraft og pege på alternativer. Vi ser Neoliberalismen som "a system of thought", der trækker på viden, kommer til udtryk i politisk programmering, og fremmer men også igangsætter forskellige praksisser, teknologier og subjektiveringer i produktionen af velfærd. Dette kommer især til udtryk i det sociale velfærdsarbejde, hvor forholdet mellem samfund og individ bliver sat på spidsen, fordi man her søger at reintegrere de uproduktive i de produktives fold. Og vi antager, at der allerede i den socialdemokratiske programmering af velfærdsstaten dannes kimen til forholdet mellem det produktive og det uproduktive menneske, således som det udfolder sig i dag. Dette har sin grund i en analyse af den historiske udvikling af forskellige menneskesyn, som fra begyndelsen udfolder ideen om det produktive menneske.²¹⁾

Mennesket som en krop i en befolkning

Hvor kan vi se kimen til ideen om det produktive menneske i udviklingen af velfærd i en dansk kontekst? Vi ser en særlig forandring i forbindelse med 30'ernes politiske tænkning og programmering af velfærd.²²⁾ Der sker her et afgørende brud med en religiøsmoralsk tænkning, som fx kommer til udtryk i Socialreformens rettighedstænkning 1933 men nok så meget i

Befolkningskommissionen af 1935, der mere direkte fik betydning for udviklingen af centrale velfærdstiltag i slutningen af 30'erne og frem. I Befolkningskommissionens betænkning identificeredes problemet som en potentielt truet befolkning:

Tiden er jo fyldt med alle de Problemer, der knytter sig til Slægtens formerelse; etiske, moralske, sociale og økonomiske Synspunkter brydes på dette Omraade, som næppe nogensinde før, og bag disse Brydninger aner vi styrken af de Kræfter, der en dag kan have afløst Befolkningstilvæksten med Stagnation og derefter Tilbagegang. Vi føler nok endnu her i Danmark, at det danske Folk er et livskraftigt Folk, idet den danske Befolkning hvert Aar vokser med op imod 30.000 Mennesker, men Sandheden er ikke desto mindre den, at denne Følelse til Dels er en Fiktion.²³⁾

*"I bestræbelserne på at fremme og understøtte det almene produktive arbejdende menneskes lykke og velfærd, skete der i samme træk en udskillelse af det uproduktive menneske – "undermåleren" – som lå under gennemsnittet for det ønskede."
Også "undermålerne" skulle arbejde – her åndssvage mænd på ø-anstalten Livø (foto fra Birgit Kirkebæks bog Defekt & Deporteret).*

Bekymringen for og ideen om "et livskraftigt folk" hentede inspiration i forskellige nye former for viden, bl.a. statistik, medicinsk, biologisk, psykiatrisk og socialhygiejnisk viden, og gav anledning til en forventning om en "socialpolitisk Udvikling hen imod bedre, sundere og sikrere Levevilkår for Befolkningen som Helhed".²⁴⁾ Fokuset på mennesket som en krop i befolkningen, men også de etiske, moralske og sociale bekymringer, der knyttede sig hertil, kom til udtryk i Svangerskabskommissionen (1931-1936), svangerskabsloven og oprettelsen af Mødrehjælpsinstitutioner (1939) samt Sundhedsplejeordninger (1939). Disse tiltag kredsedede om menneskets, og især kvindens, biologiske konstitution og hygiejniske betydning for reproduktionen af befolkningen, men var også foranlediget af en erkendelse af, at sociale forandringer havde betydning for hjemmenes økonomi og tilstand. Politisk var der dog et stærkt fokus på nødvendigheden af at fremme en stærk, sund og produktiv befolkning – en erkendelse som allerede blev formuleret i 1912 og senere indgik i Steinckes overvejelser om behandling af de "syge, svage og abnorme" i *Fremtidens forsørgelsesvæsen* (1920):

Thi det moderne Samfund, hvor Lægevidenskaben formaar at holde liv i utallige af de darligst anlagte Spirer, og hvor samtidig Anarkiet paa Arbejdsmarkedet og det hele nervelammende og forcerede Konkurrencejag om Penge paa forskellig Vis mishandler og demoraliserer Menneskene, maa i sin egen Interesse vogte nøje paa Behandlingen af enhver Abnormitet, om ikke af Humanitet overfor de mange ulykkelige Medmennesker, saa dog ud fra den mere og mere iøjnefaldende Kendsgerning, at disse Undermaalers upåagtede Nærværelse paa det konkurrerende Arbejdsmarked har en Tendens til at forringe den sunde, bringe Gennemsnitsbegavelsen og Selvkontrollen ned, sænke Samfundsortenens saavel som Samfundsin-telligensens Niveau [...] Vi maa som alle borgere i det samme Samfund føre den sociale Minimums Politik, og vi maa gøre det for ikke at gaa tilbage i civilisation. Ja jeg vil snarere paastaa, at de, der holder paa den nuværende Samfundsortnings Hovedprincipper: Individualismen og den saakaldte Frikonkurrence,

er mest interesserede i Anerkendelsen af det sociale Minimums Politik: thi den Afstiver er i hvert fald nødvendig for at holde det moderne Samfund paa Benene, endsige for at betinge dets fremtidige Trivsel på det privatkapitalistiske Grundlag [...] Men vil man leve og virke i det moderne Samfund, maa man tage en Haand med i "alt forefaldende Arbejde" og da først og fremmest i Arbejdet med at forhindre, at det nuværende Samfunds Grundskader fører slægten nedad. Man maa også herved erindre, baade at Overklassen stadig rekrutteres nedefra [...] ²⁵⁾

"Undermåleren" skulle behandles med lige muligheder for og retten til "Den lykkeligst mulige tilværelse" på samme måde som det almene arbejdende menneske, men måtte til gengæld opgive retten "til at formere sig", hvilket gav anledning til 30'ernes Sterilisationslove (1929/34/35).²⁶⁾ Bestræbelserne på at fremme reproduktion af sunde levedygtige og arbejdsduelige mennesker, som kunne indgå i det "privatkapitalistiske" "konkurrencejag", førte således både til udbredelsen af almene velfærdstiltag (rådgivning, vejledning, støtte m.m.), og til en begrænsning i frihed for de med "dårlige anlæg". Tidens afgørende politiske brydninger henviste med andre ord til en social konflikt: menneskets ret til at forfølge et lykkeligt liv hhv. ideen om at fremme en sund stærk arbejdende befolkning – en konflikt, som havde kroppen som omdrejningspunkt.

Denne brydning er ofte beskrevet som koblingen mellem en disciplinerende magt, der former den individuelle krop, og biopolitikken, som søger at forme befolkningens krop som totalitet. Vi ser begge former og deres tætte forbindelse i ovenstående. På den ene side ses optagetheden og disciplineringen af den *individuelle krop*, fx i form af sterilisationen. På den anden side ses forsøget på at regulere en *hel befolkning* og undgå dens degeneration.²⁷⁾ I Danmark blev vejen indførelse af rettighedsprincipper og ideer om lykke og velfærd, hvor rettigheder til fx fattigdomsydelser ikke mere skulle afsondre den enkelte fra totaliteten, men sikre den enkeltes fortsatte produktivitet gennem pligter. Det er specielt i forhold til det sidste, at Steinckes tanker bliver beskrevet som et betydeligt skridt frem mod velfærdsstaten,

hvorimod det naturalistiske biologiske syn på mennesket som en produktiv arbejdende krop i mindre grad betones i fortællinger om velfærdsstaten.²⁸⁾ Pointen er dog, at dette menneskesyn lægger grunden til "a system of thought", hvortil der kan trækkes en linje til nutidens fokus på det produktive menneske. I bestræbelserne på at fremme og understøtte det almene produktive arbejdende menneskes lykke og velfærd, skete der i samme træk en udskillelse af det uproduktive menneske – "undermåleren" – som lå under gennemsnittet for det ønskede.

Man kan hævde, at omsorgen for det uproduktive menneske blev opfattet som et samfundsansvar og baserede sig på humanistiske idealer. Men også undermålerens ret til at forfølge det, der ansås som et lykkeligt liv, fx at leve i frihed uden for anstalten, var betinget af, om vedkommende kunne regnes som et ansvarligt og nyttiggørende menneske. Frihedens pris kunne her være sterilisation, som mindskede sandsynligheden for, at undermåleren i frihed avlede dårligt afkom, som senere ville lægge beslag på statens udgifter, der kunne forventes at øges med rettingstanken.

Det biopolitiske syn på mennesket som en krop og ønsket om at fremme en stærk, sund og produktiv befolkning, lagde bl.a. grunden til tiltag, der havde deres udspring i en bekymring for kvindens forvaltning af krop og reproduktion, men som i praksis virkede ved netop at inkorporere nye former for viden og videnskabelige rationaler her især statistik, medicinsk, biologisk, psykiatrisk og socialhygiejnisk viden. Dvs. at forestillingen om mennesket som en krop i samfundet i praksis blev suppleret med ideen om, at samfundet rationelt gennem oplysning kunne fremme menneskelig og især kvinden/moderens rationalitet. Som begrundelse for Sundhedsplejeordninger af 1939 forklarede man fx sygdom og dødelighed blandt børn med: "*Uvidenhed, manglende Kendskab til Pleje, manglende Ernæringskundskab og en voksende Ignorering af Diegivningens naturlige beskyttelse af det spæde Barns liv, alt sammen Mangler og Misforstaaelser, som en naturlig belærende Oplysning kan afhjælpe*".²⁹⁾ Også Mødrehjælpen søgte at rådgive og vejlede svangre kvinder til at træffe rationelle beslutninger

om at gennemføre svangerskabet hhv. at undlade irrationelle beslutninger om at benytte sig af illegale abortmetoder.

Noget tyder på, at denne videnskabeliggørelse i de tidlige velfærdstiltag ikke blot var en konkretisering af politiske ideer, men faktisk selvstændigt bidrog til at drive en udvikling frem: en udvikling, der fremmede en forestilling om rationalitet og som også udviklede synet på mennesket som, ikke blot en krop, men som et rationelt væsen i samfundet. Esbersen beskriver eksempelvis, hvordan der i Mødrehjælpen i 40'erne og 50'erne udviklede sig en praksis, der i stigende grad inddrog en "social indikation" og en "velfærdsindikation". Mens den politiske ide og loven fastholdt synet på mennesket som en krop i samfundet i forbindelse med spørgsmålet om svangerskab og abort, udviklede der sig i praksis nye forståelser. Mødrehjælpen etablerede fra og med 1939 en praksis omkring samtaler, hjemmebesøg, journalisering og inddragelse af eksperter i en samlet levnedsskrivelse med fokus på sociale, boligmæssige, økonomiske, personlige, helbredsmæssige, psykiske og eugeniske elementer med inspiration fra den medicinske praksis, hvilket førte til en mere helhedsorienteret og individualiseret vurdering af kvindens livssituation end politiske ideer og lovgivningen egentlig foreskrev. Senere i begyndelsen af 50'erne, hvor psykologiske og især psykiatriske vidensformer alment slog igennem i børneforsorgen, kom dette til udtryk i Mødrehjælpens socialmedicinske opfindelse af begrebet "belastningsneurosen" og et tilsvarende diagnose-system. Belastningsneurosen blev beskrevet som en funktionsforstyrrelse af kvindens samlede psykisk-somatiske helhed: "*Symptomer der tilsammen skaber en tilstand, hvor kvinden er insufficient, utilstrækkelig overfor den normale tilværelsens krav*".³⁰⁾ Esbersen beskriver endvidere, hvordan denne videnskabelige rationalitet skabte et udvidet fokus på mennesket og dets evne til på rationel vis at tilpasse sig miljøet hhv. miljøets betydning for menneskets psykiske/psykologiske konstitution (senere anvendes begrebet "stress").³¹⁾ Disse videnskabelige forestillinger om rationalitet og komplekse men integrerede forståelser af relationen mellem samfund og individ gav anledning til ikke blot en forståelse af mennesket som et (potentielt) rationelt/irrationelt

onelt væsen, men også et forstærket syn på mennesket som et individ med individuelle karakteristika i et socialt miljø.

Mennesket som rationelt væsen i samfundet

Det rationelle menneskesyn bæres frem i takt med efterkrigstidens velfærdsprogrammer. Socialdemokratiets *Fremtidens Danmark* (1945) rummede stadig en stærk forestilling om folket, men havde nu også fokus på "effektivitet" i den danske økonomi. Der var en ambition om, at Danmark "trods sin Lidenhed" skulle "ligge et Hestehoved foran andre Nationer i kraft af Befolkningens Dygtighed og Initiativ" og et stærkt fokus på, at alle arbejdsdygtige skulle arbejde på "menneskeværdige Vilkår" og "Social tryghed". I det hele taget findes en optimisme og tro på rationel videnskabelig planlægning og administration af menneskets liv. Dette kommer fx tydeligt til udtryk inden for byplanlægningen.

Efterkrigstiden rummede både en nedrivning af den indre bys tætte arbejderboliger, der med det nye socialmedicinske fokus fremstod som billedet på uorden og manglende hygiejne, og rationelt prægede planlægninger af nye boligområder og karreer til at huse fremtidens velfærdssamfunds produktive arbejdskraft.

I efterkrigstiden voksede en tro på velstand og velfærd kombineret med menneskelig oplysning og frigørelse, understøttet af det sociale velfærdsarbejdes eksperter. Dette kom til udtryk i Socialdemokratiets program *Vejen Frem* i 1961, der signalerede en aktiv socialpolitik, der skulle have til formål at forebygge sociale ulykker og bringe mennesker ramt af sociale ulykker (fx arbejdsløshed, sygdom og invaliditet) tilbage til en normal tilværelse. Synet på mennesket, som korresponderer med udviklingen inden for psykologi og psykiatri, kommer til fulde til udtryk i Socialreformkommissionen (1964, 1965 og 1966), som reflekterede de negative konsekvenser af fordringen om produktivitet: *"Borgeren er præget af de betingelser, udfordringer og muligheder, som han er vokset op med, en sårbarhed, stresstærskel og mod-*

*standsdygtighed der skaber et beredskab hos den enkelte, som er afgørende for hvordan han reagerer på de udfordringer han udsættes for".*³²⁾

Tankegangen i efterkrigstidens socialpolitikker var, at samfundet alment skulle indrettes således, at mennesket fik mulighed for at udfolde sig i samfundet samtidig med, at det skulle beskyttes mod det pres, der fulgte med at leve i dette samfund. Men indbygget i denne tankegang var også en fokusering på nødvendigheden af produktivitet.

Socialpolitikken kan bidrage til at forbedre helbredet, udfylde tilværelsen og holde livsmodet oppe. Dette er af værdi i sig selv. Men samtidig bidrager det også til at forbedre vores arbejdsevne og til at forøge vor modtandsdygtighed overfor det pres, den omskiftelige tilværelse stadig lægger på os. Socialpolitikken gør den enkelte borger bedre i stand til at tage nye produktive opgaver op. Kort sagt: Den moderne socialpolitik medvirker til at højne befolkningens produktive standard. Akkurat på samme måde som det sker, når vi investerer i sundhedsvæsen og undervisningsvæsen. Investering i socialpolitik er en produktiv investering.³³⁾

Tiden under og i årtierne efter krigen var således præget af videnskabelig rationalitet og bestræbelser på at forstå og at oplyse mennesket som et stadig mere rationelt individuelt væsen i samspil med dets miljø. Denne udvikling spillede sammen med efterkrigstidens socialdemokratiske socialpolitiske programmering, hvor en optimistisk tro på menneskets muligheder og evner til at forbedre sit liv brød frem. Denne periode betegnes ofte i dag som velfærdsstatens gyldne periode,³⁴⁾ og den tætte syntese mellem individ og samfund, udfoldelsen af universelle rettigheder og lighedsideal er ofte det, som i dag fremstår som alternativer til Neoliberalismen. Det betones i mindre grad, at der også i denne periode var en stærk reference til det produktive, arbejdende og effektive menneske, der rummer lighedstræk med nutidige produktivitetstanker. I den optimistiske tro på den rationelle styrkelse af menneskets velfærd i en universel forstand, samt troen på frugtbarheden i at deltage i

samfundet som et produktivt arbejdsfællesskab, kom der fokus på de særlige funktionelt insuffiente, psykisk stressede eller sårbare mennesker, som skulle beskyttes men også revalideres til en normal og bedre tilværelse. Traditionelt anskues Bistandsloven fra 1976 som manifestationen af dette syn på mennesket.

Villadsen sammenholder 1970'ernes reformer med 1930'erne og tidligere filantropiske indsatser og argumenterer for, at selvom der i begge perioder er fokus på at få de uproduktive tilbage i arbejdsstyrken, er der en forskel i årsagsforklaringerne. Hvor de tidligere perioder havde fokus på individorienterede forklaringer rettet mod det indre, rettes årsagsforklaringerne i 1970'erne mod ydre forklaringer, fx i en henvisning til betingelser og hændelser i samfundet, der rammer det enkelte individ eller en gruppe.³⁵⁾ I 70'ernes forståelse af det sociale miljøarbejde, som formidlet af Hermansen, kom der således fokus på samspillet mellem sociale og individuelle faktorer:

Formålet med socialt arbejde er *at* forebygge og yde bistand til løsning af sociale problemer hos det enkelte menneske eller i grupper under iagttagelse af samspillet mellem individuelle faktorer og de faktorer i samfundet, der er problem- og klientskabende, *at* bidrage til en ændret fordeling af samfundets ressourcer til fordel for de underprivilegerede og *at* bevidstgøre de underprivilegerede i samfundet.³⁶⁾

Citatet understreger, hvordan der i det sociale velfærdsarbejde var fokus på de strukturelle faktorer betydning for sårbarhed og opkomsten af sociale problemer, kapitalisme kritik og det sociale arbejdes rolle som fødselshjælper for bevidstgørende gruppeprocesser. Men der fokuseres også på det enkelte menneske samt individuelle og klientskabende faktorer. I sidstnævnte ses en spirende kritik af den offentlige sektors tendens til at skabe eller fastholde sociale problemer.

Velfærdsstaten kritiseres allerede i 70'erne for at være blevet for stor, tung og med manglende forståelse for individets frihed. For nogle, og vel nok især politisk,

handlede dette om et behov for at sætte grænser for statens indgriben i privat initiativrigdom og individuelle forhold. For andre handlede det, som citatet ovenfor også antyder, om at knytte individets forhold tættere sammen med en kritik af kapitalismen og de strukturelle forhold, der betinger individuelle forhold. Sidstnævnte gav i slutningen af 70'erne og ind i 80'erne anledning til eksperimenter. Disse eksperimenter tog afsæt i en videreudvikling af helhedsorienteringen, som den kom til udtryk i socialreformkommissionerne, men sigtede samtidig på at løfte de sociale indsatser og særlige målgrupper ud af den offentlige administration og ind i andre helheder, nemlig de lokale miljøer og lokalområderne. I utilfredsheden med en ensrettet praksis i den sociale administrations beskæftigelsesindsatser eksperimenteredes der i det sociale velfærdsarbejde med at indføre nye metoder og vidensformer knyttet til lokalsamfundsarbejdet. Eksempelvis blev der i det lokale bistandskontor i Brammersgade i Aarhus etableret et arbejde med miljøskabte faktorer omkring arbejdsløshed med fokus på både individuelle udtryk og strukturelle forhold. Brammersgadeprojektet og en række andre lignende sociale projekter kan ses som et udtryk for en utilfredshed med, hvad der dengang ansås som den voksende sociale sektors stivnede individuelle orientering, hvor socialarbejderen som systemets ekspert møder den individuelle klient.³⁷⁾ Samtidig rummede disse eksperimentelle former også ansatser til et andet syn på forholdet mellem individ og samfund, hvor de 'uproduktive' i mindre grad blev anskuet som sårbare individer, der skulle beskyttes og revalideres til normalitet, men snarere blev set som en del af en gruppe, der kunne mægtiggøres i forhold til deres 'uproduktive' situation gennem bevidstgørelse. Med afsæt i både helheds- og individorienteringen dannedes der således en kritik af den offentlige sektors manglende evne til at imødekomme individuelle behov og en stærk tro på, at individet kunne overskride sig selv ved at indgå i og forholde sig kritisk til nye alternative helheder. Selvom det ideologiske grundlag var anderledes, var funderet på kapitalisme kritik, og således ikke var lig senere Neoliberal kritik af den offentlige sektor, kan man sige, at der allerede i 70'erne og 80'ernes

sociale velfærdsarbejde skete en ny tematisering af den sociale konflikt mellem individ og samfund. Der efterspurgtes en reformulering af relationen mellem stat, marked og civilsamfund, nye eksperimenterende løsninger og veje til at løse sociale problemer baseret på både en individualisering og aktivering af borgeren som et potentielt bevidstgjort, produktivt menneske i samfundet.

Findes der potentialer for kritisk diskussion af det produktive menneske?

Det foregående er en historisk fortælling om produktivitet i en dobbelt forstand. *På den ene side* er der tale om produktivitet i en snæver økonomisk forstand: Skiftende markedsforhold fordrer forskellige menneskelige egenskaber, der understøtter og bidrager til at sikre samfundets velstand. Der opstår forskellige versioner af det produktive menneske, og velfærd knyttes til det at fremme det 'uproduktive' menneskes potentialer. Udfoldelsen af Neoliberalismen, NPM, konkurrencestaten og det nutidige stærke fokus på, hvordan mennesket kan optimere egne præstationer, resultater og effekter, kan ses som et udtryk for dette produktivitetssyn. *På den anden side* er der også tale om produktivitet i en bred sociologisk forstand, hvor relationen mellem marked, stat og civilsamfund til stadighed produceres og forandres i vekselvirkning med økonomisk produktion. Produktivitet handler om økonomi, men også om en mere grundlæggende social konflikt mellem individ og samfund: hvordan det overhovedet er muligt at opretholde samfundsmæssig og social orden *samtidig* med, at individet tillades frihed og ret til at bestemme selv herunder at forfølge egne interesser. Her indgår det produktive menneske som en figur, der har muliggjort en kobling mellem på den ene side politiske og almene kollektive interesser i retningen af velstand og velfærd, på den anden side forhold knyttet til ideer om menneskets individuelle potentialer i relation til fx den individuelle (kropslige) reproduktion, (rationelle) livsplanlægning og (individuelle) selvrealisering i samfundet. Det er denne dobbelthed i ideen om det produktive menneske, som vi har forsøgt at synliggøre. Spørgsmålet er, hvilket

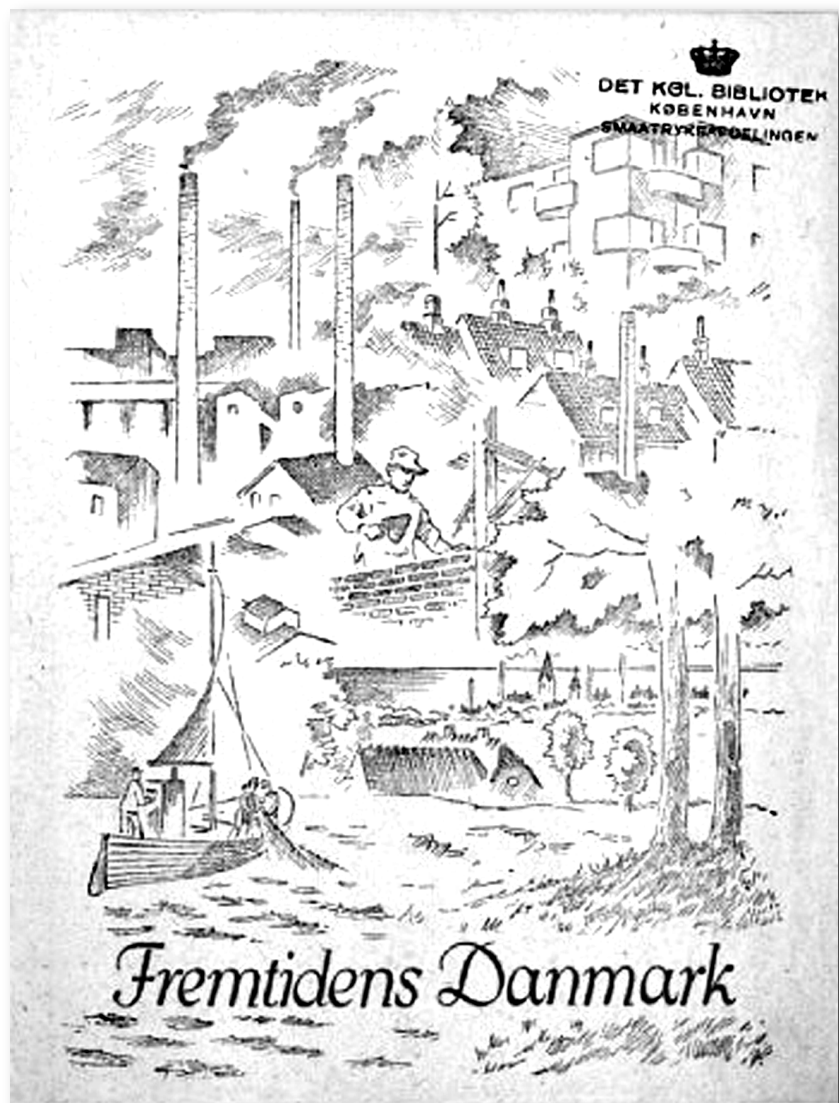
grundlag denne dobbelthed giver for kritik? Hvorfor komplicere kritikken af Neoliberalismen? I en kritisk human og samfundsvidenskabelig diskurs kunne denne nuancering og udvidelse af forståelsen af det produktive menneske netop opfattes som et udtryk for, at det er vanskeligt at føre en samfundskritik under et regime, der fremhæver mennesket som et væsen, der effektivt kan optimere og konkurrencedygtiggøre sig selv. Bliver nuanceringen et knæfald for "nødvendighedens politik"? En art 'positivitetstetsfascisme',³⁸⁾ som ikke kan se alternativer?

Dobbeltheden gør det for det første muligt at se, at når det kommer til hvilke menneskesyn, der produceres i udviklingen af velfærd, drejer det sig ikke *kun* om økonomiske modeller og politiske 'ismer' fx enten Neoliberalisme eller Socialdemokratisme. Det handler også om mere grundlæggende problemer med at *mediere* mellem generelle samfundshensyn og differentierede, individualiserede måder, hvorpå man kan være menneske. For det andet, og tæt forbundet hermed, gør dobbeltheden det muligt at fokusere på, *hvordan* denne mediering sker i politik men også gennem andre praksisser. En betydningsfuld praksis er her det sociale velfærdsarbejde, som netop kan anskues som medierende mellem individ og samfund.³⁹⁾ Den historiske analytiske fortælling viser, at det sociale velfærdsarbejde har forbundet hensyn til samfund og individ, og derfor også har bidraget til at understøtte sondringen mellem det produktive/ uproduktive menneske. Men eksemplerne tyder også på, at der i praksis er sket en udvidelse og nuancering af, hvordan mennesket kan forstås – dels i form af en 'helhedsorientering', dels i form af mere komplekse tilgange til 'individualisering'. Dette er en udvidelse og nuancering, som sker i et samspil mellem forskellige aktører, vidensformer, teknologier og praksisser, som udvikles så at sige 'indefra' det sociale velfærdsarbejde, og som producerer forskellige ideer, der foregriber eller skaber et grundlag for senere politiske temaer. Noget tyder på, at det sociale velfærdsarbejde spiller en ikke ubetydelig rolle som kritisk forandringsagent.

Kritik kan ifølge Nepper Larsen anskues som en aktiv skelnen og bedømmelse (Græsk: Krinein) og en omformning af det

bestående i forsøget på at skabe nye mulighedshorisonter i mødet med den vanskelige, dilemmafyldte situation (Krisis), dvs. "evnen til at skelne i tanke, tale, på skrift og handling (praxis)" og at udøve en "sagligt forpligtet bedømmelseskunst, evnen til at arve traditionen på en overskridende facon".⁴⁰ Inddragelsen af viden, opfindelsen af teknologier fx i form af metoder, og opbygningen af professionel ekspertise (og status) har spillet en rolle i forhold til kritik og overskridelse. Men det forhold, at sociale velfærdsarbejdere faktisk har mødt konkrete mennesker i vanskelige livssituationer, har også aktiveret – ikke en 'nødvendighedens politik' – men en nødvendighed af at finde på løsninger. Det sociale arbejde eksponerer således også et element af Homo Faber som det menneske, der har en tro på, at det kan bearbejde en uønsket virkelighed gennem viden og opfindelse af teknologiske løsninger. Spørgsmålet er om det menneskesyn, som i dag produceres i socialt arbejde, alene og snævert hviler på forestillingen om det arbejdende innovative menneske, der effektivt kan 'kapitalisere' sig selv? Eller om det sociale velfærdsarbejde allerede i praksis er i gang med at omforme aktuelle politiske ideer – Neoliberalisme, NPM og konkurrenceøkonomi – i forsøget på at skabe nye mulighedshorisonter i mødet med konkrete mennesker og livssituationer? Og i så fald, hvilke menneskesyn aktualiseres da? På hvilken måde tematiserer sådanne menneskesyn relationen mellem individ og samfund, og findes der her alternative bud på, hvordan det er muligt at opretholde samfundsmæssig orden, samtidig med at individet tillades frihed og ret til at bestemme sig selv? Disse spørgsmål er endnu ubesvarede. Historien viser, at arven fra traditionelle fortællinger er uomgængelig. Men den må også overskrides gennem analyser

af praksis i det sociale velfærdsarbejde, hvis man vil finde basis for en kritik af Neoliberalismens gennemslagskraft, der også synliggør alternativer. Alternativer vil i første omgang være menneskesyn, der omformer ideen om det produktive menneske i snæver og bred forstand; i anden omgang en overskridelse af selve ideen om, at "værdi" alene skabes gennem produktivitet. Dette vil få betydning for vurderingen af mennesker, som tenderer til at blive regnet som "uproduktive".

Socialdemokratiets velfærdsprogram i 1945 "Fremtidens Danmark" havde fokus på "effektivitet".

Forfatterne er alle ansat ved Institut for Sociologi og Socialt arbejde, Aalborg Universitet, og er tilknyttet forskningsprojektet *Menneskesyn i socialt arbejde – velfærdspolitikker, teknologier og viden om mennesket*. www.menneskesyn.aau.dk

Maria Appel Nissen er Ph.d. i Sociologi, lektor i socialt arbejde, og forsker i vidensformer i socialt arbejde. Hun har skrevet Ph.d.-afhandlingen *Behandlerblikket* (2005), bogen *Nye Horisonter i socialt arbejde* (2010), og har bl.a. været medredaktør af *Magt og forandring i socialt arbejde* (2007), *Helhedssyn i socialt arbejde* (2010) og senest *Socialt arbejde i en foranderlig verden* (2015), Akademisk Forlag.

Mia Arp Fallov er Ph.d. og lektor. Hun forsker i boligsocialt arbejde, socialpolitik og bysociologi, og har udgivet en række publikationer om dette – senest ”Steder og affektive rum i lokalsamfundsarbejdet” (2015).

Pia Ringø er Ph.d. og adjunkt i socialt arbejde. Hun har blandt andet skrevet ph.d.-afhandlingen *Dybder og overflader i styring, viden og praksis i det sociale og socialpsykiatriske arbejde* (2012). *Does society still matter? Mental Health and Illness in the 21st century* i *Social Pathologies of Contemporary Civilization* (2013), og senest *Funktionsproblemer og rehabilitering i et nyt perspektiv* (2014).

Jens Kjærulff er Ph.d. Antropolog og Post.doc. Han forsker i økonomi og arbejde som sociokulturelle felter. Han har bl.a. redigeret antologien *Flexible Capitalism. Exchange and Ambiguity at Work* (2015), Berghahn Books.

Rasmus Hoffmann Birk er cand.psych og Ph.d.-studerende. Han forsker i menneskesyn, liv og boligsocialt arbejde i udsatte byområder, og har beskæftiget sig med kvalitative metoder, videnskabsteori og subjektivitet.

NOTER:

1. Det indledende citat er fra Produktivitetskommissionen 2014:7. Produktivitetskommissionen tydeliggjorde, at den offentlige sektor ikke er lig med den private sektor, men talte for, at den offentlige sektor henter inspiration fra markedet. Motivationen for en samlet indsats for at øge produktivitet skete med henvisning til velstand og velfærd: ”Hvis den danske produktivitet havde fulgt den amerikanske, ville samfundet i 2013 have været 360 milliarder kroner rigere. Det svarer til, at en gennemsnitlig LO-medarbejder ville få 3.000 kroner mere i løn per måned. Efter skat. Og det offentlige ville kunne købe billigere ind og dermed have et ekstra råderum svarende til fx otte nye supersygehuse om året eller en fordobling af antallet af lærere i 1. til 4. klasse” (Ibid. :7).
2. Sennett, R. (1998) *Det fleksible menneske. Eller arbejdets forvandling og personlighedens nedsmeltning*. København: Hovedland; Boltanski, L. og Chiapello, E. (2005) *The New Spirit of Capitalism*. London: Verso.
3. Velfærdskommissionen (2006) *Fremtidens velfærd – vores valg*, Finansministeriet.
4. Arendt, H. (1958) *The Human Condition*, University of Chicago Press, Chicago: 136.
5. Ibid.: 86, samt Hundert, E. J. (1972), The Making of Homo Faber: John Locke between Ideology and History, *Journal of the History of Ideas* 33(1): 22.
6. Taussig, M. (1980) *The Devil and Commodity Fetishism in South America*, University of North Carolina Press, Chapel Hill: 26.
7. Marx, K. (1990 [1867]), *Capital, Volume I*, London: Penguin: 439-454.
8. Gregory, C. (1982), *Gifts and Commodities*, London: Academic Press: 29-40.
9. De menneskelige forhold, Marx forsøgte at forstå, er gribende beskrevet etnografisk i bl.a. Engels, F. (2009[1848], *The Condition of the Working Class in England*, London: Penguin.
10. Det er en af historiens store ironier, at mens Marx’ analyser blev gjort til genstand for en slags fetichisme som grundlag for skolastiske og politiske doktriner, der forvanskede Marx’ grundlæggende analytiske ærinde, og siden er blevet dømt anakronistiske, så har væsentlige elementer i Marx’ analyser, ikke mindst interessen for den historiske dimension, fået fornyet aktualitet. Hans arbejde var en kulmination på den samfundsvidenskabelige tilgang ”politisk økonomi” som en historisk tilgang til økonomi som en indlejret del af bredere samfundsforhold. Når man i dag taler om økonomi som videnskabelig ekspertise, er det almindeligvis en anden tradition, der henvises til, nemlig den ”neoklassiske” tradition, der kendetegnes ved en matematisk og ahistorisk tilgang til såkaldt marginal nytteværdi. Jf. Etwil, P. (2009) Neoklassisk økonomisk teori, I: Etwil, P. & Kolstrup, S. (eds), *Økonomisk teori – i historisk belystning*, Knuths Forlag: 116–30.

11. Polanyi, K. (2001 [1944]), *The Great Transformation*, Boston: Beacon Press: 147.
12. Lundkvist, A. (red.) (2009) *Dansk Nyliberalisme*. København: Frydenlund; Pedersen, O. K. (2011) *Konkurrencestaten*. København: Hans Reitzels Forlag.
13. Homo Faber er litterært beskrevet i bogen Frisch, M. (1973) *Homo Faber*. København: Gyldendal.
14. Nielsen, P. (2009) Nyliberalismen i velfærdssamfundet. I: Lundkvist, A. (red.) *Dansk Nyliberalisme*. København: Frydenlund: 95-132.
15. Collin, F. og D. B. Pedersen (2014) Kronik: Økonomernes menneskesyn er umenneskeligt. *Politiken* 16.4.2014., Paulsen, M. og M. Ziethen (2015) Kronik: Vores medmennesker er ikke konkurrenter, *Politiken*. 28.01.15
16. Flew, T. (2014) Six Theories of Neoliberalism, *Thesis Eleven*, 122(1), 49-71.
17. Mudge, S. L. (2008). THE STATE OF ART: What is neo-liberalism? *Socio-Economic Review*, 6(4): 705.
18. Neoliberalisme som "a system of thought" (707) relateres til definitionen af Neoliberalisme som "an ideological system that holds the 'market' sacred, born within the 'human' or social sciences and refined in a network of Anglo-American-centric knowledge producers, expressed in different ways within the institutions of the post-war nation-state and their political fields", og der henvises til Pierre Bourdieu 1992, 1994, 2005 samt Pierre Bourdieu og Loïc Wacquant 1992.
19. Hagen, R. (2006). *Nyliberalismen og samfunnsvitenskapene*, Oslo: Universitetsforlaget.
20. Wacquant, L. (2012). Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism. *Social Anthropology / Anthropologie Sociale*, 20(1), 66-66-79: "The reengineering and redeployment of the state as the core agency that sets the rules and fabricates the subjectivities, social relations and collective representations suited to realising the markets" – "articulation of state, market and citizenship that harness the first to impose the stamp of the second onto the third". Wacquant bygger her på Bourdieus forståelse af det bureaukratiske felt og på sin egen komparative analyse af den avancerede marginaliserings fremtug i USA og Europa.
21. Dette historiske studie udgør en del af forskningsprojektet *Menneskesyn i socialt arbejde – velfærdspolitik, teknologi og viden om mennesket* støttet af Velux Fonden i perioden 2014-2017.
22. Her ser vi naturligvis ikke bort fra, at de sociale tiltag i overgangen fra 1800-tallet til 1900-tallet var forbundet med ændringer i produktionsforhold, sociale forhold og en tiltagende forventning om, at Staten skulle tage ansvar for bestemte befolkningsgrupper eller individer i særlige situationer fx arbejdsløse, syge, vanrøgtede børn osv.
23. Rigsdagssamlingen 1936-37 Landstinget: sp. 44.
24. Løkke, A. og Jacobsen, A. (1997) *Døden i Barndommen, spædbørnsdødelighed og moderniseringsprocesser i Danmark 1800-1920*: 62.
25. Citatet stammer fra *Almisse og Rettigheder* (1912) og optræder i Steincke. K. K. (1920) *Fremtidens forsørgelsesvæsen*: 25-27.
26. Kirkebæk, B. (1993) *Da de åndssvage blev farlige*, SocPol, Koch, L. (1996) *Tvangssterilisering i Danmark 1929-1967*. København: Gyldendal. Esbersen. L.- S. (2014) "Thi Livet er stærkere end Loven..." *Danmarks moderne aborthistorie*, Odense: Syddansk Universitetsforlag.
27. Foucault, M. (1990) *The History of Sexuality: Volume 1: An Introduction*. (R. Hurley, Trans.). US: New York: Random House.
28. Ploug, N., Henriksen, I. og Kærgård, N. (2004) *Den danske velfærdsstats historie*. København: Socialforskningsinstituttet.
29. Rigsdagssamlingen 1936-1937, Landstinget: sp. 75.
30. Esbersen. L.-S. (2014) "Thi Livet er stærkere end Loven..." *Danmarks moderne aborthistorie*, Odense: Syddansk Universitetsforlag: 118, 201, 178.
31. Denne rationalisering og individualisering af mennesket som et psykisk væsen, inspireret af den medicinske og psykiatriske viden, kom allerede til udtryk før krigen. Eksempelvis kunne man i 1938 i lægevidenskabelige tidsskrifter se, hvordan psykiatri og forældreskab blev forbundet: "... et Barns sjæleliv maa forkvæles, naar det vokser op under uheldige Forhold i hjemmet [...], hvorfor al rationel Børnepsykiatri da ogsaa maa begynde med Forældrene" (Hansen P. A. (1938) "Efterundersøgelse af 'psykopatiske børn'", I: *Hospitalstidende* nr. 17:407-414).
32. Socialreformkommissionen 1966.
33. Rold Andersen, B. (1966) *Socialpolitik i velfærdssamfundet*. København: Munksgaard: 15.
34. Greve, B. og Larsen, J. E. (2014) Udviklingen af det nyere danske samfund. I: Greve, B., Jørgensen, A. og Larsen, J. E. (red.) *Det Danske Samfund*. København: Hans Reitzels Forlag: 21-42.
35. Villadsen, K. (2004) *Det sociale arbejdes genealogi. Om kampen for at gøre fattige og udstødte til frie mennesker*. København: Hans Reitzels Forlag.
36. Hermansen, O. (1975) *Socialt arbejde i de lokale fællesskaber*. Munksgaard: København: 18.
37. Laursen, T. (1997) Socialt miljøarbejde historisk set, I: Ejrnæs m.fl. (red.) *Socialt miljøarbejde i lokalsamfundet*. København: Hans Reitzels Forlag: 15-45. En tilsvarende kritik sås i antipsykiatri og galebevægelserne, der kritiserede totalinstitutionernes manglende forståelse for individuel frihed og for samfundsforhold, der kunne forklare individets oplevelse af sårbarhed.
38. Willig, R. (2013) *Kritikkens U-vending*. København: Hans Reitzels Forlag: 84.
39. Lorenz, W. (2006) *Perspectives on European Social Work: From the Birth of the Nation State to the Impact of Globalisation*. Leverkusen: Barbara Budrich Publishers.
40. Nepper Larsen, S. (2014) Kritik – et essay. I: la Cour, A. (red.) *Kritik, Social Kritik. Tidsskrift for social analyse & debat*. Nr. 140: 6-21.